

धुळे व नंदुरबार जिल्हातील मिरची पिकाच्या विपणन प्रक्रियेवर मानवी घटकांचा परिणाम

प्रा. डॉ. कारभारी बबनराव दिवटे

उपप्राचार्य

धुळे एज्युकेशन सोसायटीचे, मा.ध.पालेशा वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे

सारांश :

भारतातील शेतीमध्ये विविध असे गुणधर्म असून भारतीय शेतीची उत्पादकता ही इतर देशातील शेतीपेक्षा नक्कीच जास्त सुपीक व विशेष गुणधर्म असलेली आहे. सध्या सुधारित शेती पद्धतीत संकरीत बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके यांचा वापर करण्यात आला आहे. त्यामुळे उत्पादनाचे प्रमाणही वाढले आहे. अशा उत्पादनास बाजारपेठांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर मागणी असते.

मिरची ही महाराष्ट्रात पिकविले जाणाऱ्या मसाल्याच्या पदार्थांपैकी एक महत्वाचे पीक असून धुळे व नंदुरबार जिल्हात या पिकाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर घेतले जाते. म्हणूनच मिरची पिकावर परिणाम करणाऱ्या विपणन प्रक्रियेशी संबंधित मानवी घटकांचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रात धुळे व नंदुरबार जिल्हात मिरची पिकाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर घेतले जाते. येथील हवामान, बियाणे, मातीचा कस व पाऊस या नैसर्गिक घटकांचा मिरची पिकावर परिणाम होतो. येथील हवामान हे मिरची पिकासाठी पोषक व योग्य असल्यामुळे पिकाची वाढ चांगल्या पध्दतीने होते. त्याचप्रमाणे दर्जेदार उत्पादन निर्माण करणे व त्याची बाजारपेठेत योग्य किंमत मिळणे गरजेचे असते.

कोणत्याही पिकाचे उत्पादन घ्यावयाचे असल्यास त्या पिकासाठी जमीन, पाणी आणि बियाणे या सोबत पिकाच्या लागवडी पूर्वी व लागवडी नंतर अनेक प्रकारची कामे करावी लागतात जसे नांगरणी, वखरणी, निंदणी, कापणी, तोडणी, मळणी इत्यादी. तसेच ही विविध प्रकारची कामे विशिष्ट कालावधीत पूर्ण करावयाची असतात. शेतीतील कामे योग्य वेळी पूर्ण न झाल्यास शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होऊ शकते. एकटा शेतकरी किंवा शेतमालक व त्याचा परिवार ही सर्व कामे पूर्ण करू शकत नाही म्हणून मजुरांची आवश्यकता भासते. त्याचप्रमाणे मिरचीचे उत्पादन घेतांना मिरचीच्या लागवडीपासून ते पीक बाजारात येईपर्यंत विविध कामे करण्यासाठी मजुरांची आवश्यकता असते.

शेतकरी शेतात स्वताः पिकवलेला माल हा अनेक अडचणी व कारणास्तव स्वतः बाजारात विक्री करू शकत नाही. त्यामुळे अडत्या व मध्यस्थीच्या माध्यमातून आपला माल विक्री करणे त्यांना सोयीचे असते. पण याच शेतकऱ्यांच्या अडचणी व मर्यादांचा गैर फायदा घेतला जातो. शेतकऱ्यांचे उत्पादन कमी भावात घेऊन ते जास्त किंमतीला बाजारात विक्री करण्यात येते. आडत्या व मध्यस्थांच्या या वागणुकीमुळे शेतकऱ्याची पिळवणुक होते. मिरची हे नाशवंत पीक असल्यामुळे त्याची लवकरात लवकर विक्री करणे आवश्यक असते. म्हणून शेतकऱ्याला आडते व मध्यस्थी यांची गरज भासते. मिरची पिकाच्या विपणन प्रक्रियेमध्ये या मानवी घटकांचा परिणाम जाणवतो.

उद्दिष्टे :

१. धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील मिरची पिकावर मजुरांची उपलब्धता या घटकाचा परिणाम होतो हे अभ्यासणे.
२. धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील मिरची पिकावर दलाल व अडत्यांची मध्यस्थी या घटकाचा परिणाम होतो हे अभ्यासणे.

गृहीतके :

१. धुळे व नंदुरबार जिल्हयातील मिरची पिकावर मजुरांची उपलब्धता या घटकाचा परिणाम होतो.
२. धुळे व नंदुरबार जिल्हयातील मिरची पिकावर दलाल व अडत्यांची मध्यस्थी या घटकाचा परिणाम होतो.

संशोधन पध्दती :

मिरची उत्पादनावर विविध घटकांचा परिणाम या संदर्भात माहिती मिळवतांना प्राथमिक व द्वितीय माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती स्रोतांत धुळे व नंदुरबार जिल्हयातील यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीने २६० शेतकरी व विपणाशी संबंधित इतर घटकांकडून प्रश्नावलीच्या माध्यमाने माहिती मिळविण्यात आली.

माहितीचे विश्लेषण :

धुळे व नंदुरबार जिल्हयातील शेतकरी व विपणाशी संबंधित इतर घटकांकडून प्रश्नावलीच्या माध्यामातून मिरची पिकावर परिणाम करणाऱ्या घटकां संदर्भात माहिती मिळविण्यात आली आहे ती पुढीलप्रमाणे आहे.

मजुरांची उपलब्धता :**तक्ता क्रं.१**

धुळे व नंदुरबार जिल्हयातील मजुरांची उपलब्धता याबाबत माहिती

(कंसातील अंक शे.प्रमाण दर्शवितात)

अ.क्रं.	जिल्हा	संपूर्ण सहमत	सहमत	तटस्थ	असहमत	संपूर्ण असहमत	एकुण
१	धुळे	२२(१८.०३)	६५(५३.२८)	२३(१८.८५)	१०(८.२०)	२(१.६४)	१२२
२	नंदुरबार	२७(१९.५७)	८७(६३.०४)	१३(९.४२)	९(६.५२)	२(१.४५)	१३८
		४९(१८.८५)	१५२(५८.४६)	३६(१३.८५)	१९(७.३१)	४(१.५४)	२६०

तक्ता क्रं.१ वरून धुळे जिल्हयात एकुण मिरची उत्पादन व विपणाशी संबंधित घटकांपैकी ५८.४६% घटक मजुरांच्या उपलब्धतेचा मिरची पिकावर परिणाम होतो. या मताशी सहमत आहेत. १८.०३% घटक संपूर्ण सहमत आहेत. १८.८५ % घटक तटस्थ व ८.२० % घटक असहमत आहेत. तसेच नंदुरबार जिल्हयातील मिरची उत्पादन व विपणाशी संबंधित घटकांपैकी ६३.०४% घटक मजुरांच्या उपलब्धतेचा मिरची पिकावर परिणाम होतो. या मताशी सहमत आहेत. १९.५७ % घटक संपूर्ण सहमत आहेत. ९.४२% घटक तटस्थ व ६.५२% घटक असहमत आहेत. तर १.४५% घटक संपूर्ण असहमत आहेत.

धुळे व नंदुरबार जिल्हयातील एकुण सर्व मिरची उत्पादन व विपणाशी संबंधित घटकांपैकी ५३.२८% घटक मजुरांच्या उपलब्धतेचा मिरची पिकावर परिणाम होतो या मताशी सहमत आहेत. १८.८५% घटक संपूर्ण सहमत आहेत. १३.८५% घटक तटस्थ व ७.३१% घटक असहमत आहेत. तर १.५४% घटक संपूर्ण असहमत आहेत.

कारण मिरची हे पीक नाशवंत स्वरूपाचे आहे. योग्य कालावधीत शेतीची कामे पूर्ण झाली नाही तर ते पिकासाठी नुकसानकारक असते. त्याचबरोबर शेतकऱ्यांचेही मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. धुळे व नंदुरबार जिल्हयाचा विचार केला असता तेथील तापमान, शेतीतील कामे करण्यात रुचि नसणे, मजुरीचे दर यासारख्या कारणास्तव मजुरांची उपलब्धता कमी प्रमाणात जाणवते.

मिरची पिकाच्या विपणन प्रक्रियेत मजुरांची आवश्यकता असते. योग्य कालावधीत मजुर उपलब्ध न झाल्यास मिरची उत्पादनावर वाईट परिणाम होतो. हे पिक तिखट असल्या कारणाने मजुर सहसा मिरचीचे काम करण्यास तयार होत नाही. तसेच मजुरीच्या दरा संदर्भात जास्तीची मागणी करतात. मिरची पिकाची योग्य वेळी विक्री केली नाही तर मिरचीचे आकारमान व दर्जा यावर परिणाम होऊन नुकसान होण्याची शक्यता असते. मिरची उत्पादनाला चांगला भाव मिळत नाही. त्यामुळे नफ्याचे प्रमाणही कमी होते. त्यामुळे मिरची पिकावर मजुरांच्या योग्य प्रमाणात उपलब्धतेचा चांगला परिणाम होतो.

तक्ता क्रं.२

धुळे व नंदुरबार जिल्हयातील दलाल व अडत्यांची मध्यस्थी याबाबत माहिती

(कंसातील अंक शे.प्रमाण दर्शवितात)

अ.क्रं.	जिल्हा	संपूर्ण सहमत	सहमत	तटस्थ	असहमत	संपूर्ण असहमत	एकुण
१	धुळे	२९(२३.७७)	४३(३५.२५)	२८(२२.९५)	२०(१६.३९)	२(१.६४)	१२२
२	नंदुरबार	२८(२०.२९)	७९(५७.२५)	२३(१६.६७)	५(३.६२)	३(२.१७)	१३८
		५७(२१.९२)	१२२(४६.९२)	५१(१९.६२)	२५(९.६२)	५(१.९२)	२६०

तक्ता क्रं.२ वरून धुळे जिल्हयात एकुण मिरची उत्पादन व विपणन प्रक्रीयेशी संबंधित घटकांच्या मते मिरची उत्पादन पिकावर दलाल व अडत्यांची मध्यस्थी याचा परिणाम होतो. असे मत व्यक्त करणारे ३५.२५% घटक सहमत आहेत. २३.७७% घटक संपूर्ण सहमत आहेत. तटस्थ २२.९५% आहेत. असहमत १६.३९% व केवळ १.६४% घटक संपूर्ण असहमत आहेत. त्याचप्रमाणे नंदुरबार जिल्हयातील मिरची पिकावर दलाल व अडत्यांची मध्यस्थी याचा परिणाम होतो असे मत व्यक्त करणारे ५७.२५% घटक सहमत आहेत. २०.२९% घटक संपूर्ण सहमत आहेत. तटस्थ १६.६७% आहेत. असहमत ३.६२% व केवळ २.१७% घटक संपूर्ण असहमत आहेत.

या दोन्ही जिल्हयातील एकुण सर्व मिरची पिकावर दलाल व अडत्यांची मध्यस्थी याचा परिणाम होतो. असे मत व्यक्त करणारे ४६.९२% घटक सहमत आहेत. २१.९२% घटक संपूर्ण सहमत आहेत. तटस्थ १९.६३% आहेत. असहमत ९.६२% व केवळ १.९२% घटक संपूर्ण असहमत आहेत.

कारण शेतकऱ्याने पिकावलेला माल विक्री करण्यासाठी बाजारपेठेत आणावा लागतो. बाजारपेठेमध्ये मालाची विक्री करण्यासाठी आडते व दलाल कार्यरत असतात. बाजारपेठेतील आडते व दलाल हे शेतकरी व मालाची खरेदी करणारा व्यापारी या दोघांमधील मध्यस्थी किंवा दुवा म्हणून कार्य करतात. शेतकरी व व्यापारी यांचा व्यवहार घडवून आणल्याबद्दल त्यांना कमिशन मिळत असते. जेवढा माल विकला आहे त्यावर दलालाला बाजार समितीत फी/दलाली ही द्यावी लागते. त्यामुळे आडते व दलाल जाणूनबुजून शेतकऱ्याच्या मालाला कमी किंमत मिळवून देण्याचा प्रयत्न करतात. तसेच व्यापाऱ्यांबरोबर दलालांचे चांगले संबंध असल्याने व्यापाऱ्यांचा फायदा करण्याकडे त्यांचा कल असतो. यामुळे दलाल व अडत्यांकडून शेतकऱ्याची पिळवणूक होऊन शेतकऱ्याला मिळणारा जास्तीत जास्त नफा हा व्यापारी यांना जातो. त्यामुळे शेतकऱ्याचे आर्थिक नुकसान तर होतेच, मानसिकताही खराब होते. साहजिकच या सर्वांचा वाईट परिणाम शेतीतून उत्पादन घेणाऱ्या प्रक्रियेवर होतो.

निष्कर्ष :

वरील विश्लेषणाच्याआधारे संशोधनासंबंधी खालील निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

१. धुळे व नंदुरबार जिल्हयात मिरची पिकाच्या विपणन प्रक्रियेत मजुरांची उपलब्धता हा घटक महत्वाचा ठरतो.
 २. धुळे व नंदुरबार जिल्हयात मिरची पिकावर मजुरांची मुबलक प्रमाणात उपलब्धता या घटकांचा परिणाम चांगला होतो.
 ३. धुळे व नंदुरबार जिल्हयात मिरची पिकाच्या विपणन प्रक्रियेत दलाल व अडत्यांची मध्यस्थी हा घटक महत्वाचा ठरतो.
 ४. धुळे व नंदुरबार जिल्हयात मिरची पिकावर दलाल व अडत्यांची मध्यस्थी या घटकाचा वाईट परिणाम होतो.
- थोडक्यात मिरची पिकाच्या उत्पादनावर वरील सर्व घटकांचा परिणाम होतो.

संदर्भ :

१. शिंदे, जगन्नाथ, (१९८८), *मिरची*, गोदावरी पब्लिकेशन, नाशिक.
२. राऊळ वि.ग., (१९७९), *मिरची व ढोबळी मिरची लागवड*, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे.
३. *धुळे व नंदुरबार जिल्हा आर्थिक व सामाजिक अहवाल* (२०११-१२).
४. प्राथमिक माहिती स्रोत प्रश्नावली.